

Oruc ƏLIYEV

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: orucsohraboglu@gmail.com

ORCID: 0009-0006-9782-3477

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.2.3>

DƏRBƏND FOLKLORUNDA ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRİN YERİ

Xülasə

Dərbənd folklorunu sistemli şəkildə toplamaq və araşdırmaq Azərbaycan folklorşünaslıq elminin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. Məqalədə hər bir regionun folklor örnəklərinin yazıya alınması zamanı mifoloji adlar, etnoqrafik terminlərlə yanaşı, yer-yurd adlarının, məhəlli sözlərin yazıya alınmasının da mühüm əhəmiyyət daşıdığı nəzərə çatdırılır. Dərbənddən toplanmış folklor örnəklərinin yazıya alınması zamanı bu cəhətə də diqqət yetirilməsi xatırladılır.

Məqalədə Dərbənddən toplanmış əfsanə və rəvayətlər üzərində bir qədər ətraflı dayanılır. Ümumiyyətlə, əfsanə və rəvayətlər epik janrlar arasında bir-birinə daha çox yaxın olan janrlar sayılır. Bunları nəzərə alaraq Dərbənd əfsanə və rəvayətləri iki qrupa ayrılır: tarixi şəxsiyyətlər və hadisələrlə bağlı örnəklər; yer-yurd adları ilə bağlı örnəklər. Məqalədə bunların hər biri ayrıca təhlilə cəlb olunur.

Açar sözlər: Dərbənd, folklor, region, əfsanə, rəvayət, ənənə, söyləyici, möcüzə

Oruj ALIYEV

THE PLACE OF LEGENDS AND RUMORS IN DERBEND FOLKLORE

Summary

One of the important tasks facing Azerbaijani folklore studies is the systematic collection and research of the folklore of Derbend. In the article it is mentioned that during the documentation of folklore samples from each region, it is of great importance to record not only mythological names and ethnographic terms, but also local place names and dialect words. It is also noted that this aspect should be taken into account when documenting folklore samples collected from Derbend.

The article provides a more detailed analysis of legends and tales collected from Derbend. In general, legends and tales are considered epic genres that are closely related to each other. Taking this into account, the legends and tales of Derbend are divided into two groups: examples related to historical figures and events, and examples associated with place names. Each of these groups is analyzed separately in the article.

Keywords: Derbend, folklore, region, legend, tale, tradition, narrator, miracle

Орудж АЛИЕВ

МЕСТО ЛЕГЕНД И ПРЕДАНИЙ В ДЕРБЕНТСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация

Системное соби́рание и изучение дербентского фольклора входит в число важнейших задач, стоящих перед азербайджанской фольклористикой. В статье отмечается важность учёта в процессе записывания фольклорных образцов различных регионов, наряду с мифологическими именами, названиями местностей, этнографическими терминами, топонимических названий, слов, входящих в лексикон местных жителей. Обращается внимание на необходимость сосредоточения внимания на названных моментах изучения собранных в Дербенте фольклорных образцов.

В статье обстоятельно рассматриваются некоторые из записанных в Дербенте сказаний и легенд. С учётом указанного обстоятельства сказания и легенды Дербента подразделяются в две группы: произведения об исторических личностях и событиях; образцы, связанные с названиями местностей. В статье анализируется каждый из названных образцов.

Ключевые слова: Дербент, фольклор, регион, легенда, сказание, традиция, сказитель, чудо

Dərbənd regionu tarixi abidələri, maddi sərvətləri ilə yanaşı, nəsilən-nəslə, ağızdan-ağıza keçərək yaşayan, xalqın yüzillər boyu yaratdığı folklor örnəkləri ilə də zəngindir. Yada salaq ki, folklor örnəklərinin yazıya alınması zamanı mifoloji adlar, etnoqrafik terminlərlə yanaşı, yer-yurd adlarının (məsələn, Bayat qapısı, Başmaqtəpə, Qala qarı, Qayıb piri, Qanlı dərə, Qırxqız mağarası, Qırxlar bulağı, Daş qarı, Deşikli daş piri, Əmcəkli piri, Kar daş piri, Narın qala, Nənəvay dərəsi, Padar, Ulu Tərəkəmə, Ulu çay, Carçı qarı, Şıxsamin bağı, Şıx Heydər dağı və s.), məhəlli-ləhcə sözlərinin (məsələn, ayıxmaq-oyanmaq, boyat-köhnə, əski, varmaq-getmək, qazaq-gözətçi, ilxıçı, əyə-sahib, yiyə, iriz-iz, ləpir, yastan-ətək (dağın ətəyi), küntov-acıdil, giyov-kürəkən, mağal-məhəllə, mahna-bəhanə, pitik-dua, saya-bərəkət, sıyafır-sırtıq, siyiş-əziz, sovt-xəncər, taydırmaq-azdırmaq, tərək-ağac, uçar-meydan, Hacıbuğda-qarğıdalı, hoxar-uzun, çaqqı-cib bıçağı, çalıdüzənlik, şabrat-özül və s.) söyləyicilərin dilindən olduğu kimi yazıya alınması da səciyyəvi regional xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılmasında müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir regionun folklor örnəklərinin toplanması zamanı eyni nümunənin müxtəlif söyləyicilərdən yazıya alınması da çox əhəmiyyətlidir. Çünki bu yolla hər bir bölgənin folklor nümunələrinin daha sistemli toplanmasına imkan yaranmış olur. Odur ki, folklor örnəklərini yazıya alarkən çoxvariantlılığa diqqət

yetirilməsi də zəruridir. Məsələn, “Qurdağzı bağlama” ovsununu bir söyləyici belə danışıb: “Mal-qara çöldə qalıb gəlməyəndə qurdun ağzın bağlamaq gərəkdi ki, sədəmə yetirməsin. Bir ip götürüb ona yeddi düyün vururlar, düyün vurduqca da xançalı qından çıxarıb təzədən yerinə qoyallər. Axırda da deyərlər:

Zağladım, yağladım,

Qurdun ağzın bağladım! (5, 16-17).

Bu ovsunun başqa bir söyləyicidən yazıya alınan variantı isə belədir. “Birin mal-qarası, qoyunu itəndə gedərmiş mollaın yanına. Molla da xəncərini tərş taxıb qurdun ağzını bağlarmış. İtmış heyvan səhər gəlib çıxanda gedib mollaya xəbər verərlərmiş ki, qurdun ağzın açsın. Yoxsa günah olar, qurd ac qalar” (5, 21).

Məlum olduğı kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Qurd yūzi mübarəkdir” deyilir. Qurda tapınmanın izləri yuxarıda bəhs olunan nümunələrdə də var. Dərbənddən yazıya alınan aşağıdakı nümunəni də bu qəbildən saymaq olar: “Qurdu öldürəndə onun çəhəngini çıxarar, qurudub göy əskiyə bükər, qorxmış uşağın boynundan asıb qorxuluğunu alarlar. Qurd ağzı azar-bezarı da qovur. Oduku, kefsizləyən uşağı həməən göy əskiyə bükülü çəhəngdən-qurd ağzından keçirərlər, o da sağalıb olar anadangəlmə” (5, 25).

Dərbənddən toplanmış folklor örnəklərində əkinçiliklə bağlı inam və sınaqlar da diqqəti çəkir. Məsələn: “Keçmiş vaxtlarda kəndli tuma getməmişdən üç gün əvvəl evinə çölə çıxarmış, üç gün elə evində yeyib-içərmiş. Üçüncü gün çimərmiş, tuma gedərmiş. Hər dəfə kisədən tum alıb atanda xeyir-bərəkət olsun deyə belə deyərmiş: - Bu qarğa-quzğunun payı, bu qurd-quşun payı, bu yetim-füqaranın payı. Ya pərvərdiyar, mərdi-namərdə möhtac eləmə. Axırda da belə deyərmiş: - “Bu da bizim payımız”. Kisədə tum qurtaranda kisəni başaşağı çevirib qalan tumu yerə töküüb deyərmiş: - “Bu da qarışqanın payı” (7,14).

Bu mövzuda yazıya alınmış bir nümunə isə bir qədər fərqlidir: “Tuma çıxmamışdan qabaq kişilər yuyunardılar, saç-saqqallarını qırxdılar ki, əkin də “təmiz” olsun, alaql olmasın. Xatınlar isə yeddi gün qalmış “tuma hörmətdir” deyibən halva, fəsəli bişirib ev-ev paylayardılar ki, taxıl bol olsun. Tum səpəndə “birə min olsun” – deyərdilər” (5, 13).

Belə bir inam varmış ki, belə edəndə ruzi bol olar, ümumiyyətlə, inam və sınaqlar həm də məişət və təsərrüfat həyatı barədə müəyyən təsəvvürləri də əks etdirir.

Eyni sözləri ərazidən yazıya alınmış bayatılar, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar və s. folklor örnəkləri barədə də söyləyə bilərik.

Dərbənd folklor örnəkləri bu baxımdan az öyrənilmiş bölgələrimizdən biridir. Qeyd edək ki, bu barədə əsasən “Dərbənd folklor örnəkləri” məqaləsində (6, 67-74) və “Dərbənd folklor örnəkləri”(7, 3-11) kitabına yazılmış “Ön söz”(8, 3-11) də ümumi şəkildə bəhs olunmuşdur. Odur ki, bu diyarın folklor örnəklərinin sistemli şəkildə toplanması ilə yanaşı, öyrənilməsi olduqca gərəklidir. Deyilənləri nəzərə alıb Dərbənddən toplanmış əfsanə və rəvayətlər üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq istəyirik.

Əfsanələr və rəvayətlər epik janrlar arasında bir-birinə daha çox yaxın janrlar sayılır. Bu janrların fərqləndirici və oxşar xüsusiyyətləri barədə müəyyən mülahizələr söylənilmişdir. İ. Abbaslı əfsanə janrını belə səciyyələndirir: “Xalq hekayəti ənənəsinə daxil olan əfsanənin əsas məğzini o hekayətlər təşkil edir ki, onun əsasında duran möcüzə söyləyici, yaxud dinləyicilər tərəfindən təsdiq olunmuş, inanılmış tərzdə qəbul edilsin. Bununla da rəvayətlərdən fərqli olaraq əfsanələr həmişə öz fantastik məzmun çalarına görə seçilirlər. Onlar həm keçmişdə – dioxronik, həm də hazırda, həm də gələcəkdə - sinxronik baş verən hadisə kimi söylənilir.

Başqa xalqların folklorunda olduğu kimi, Azərbaycan folklorunda da əfsanələr bir janr kimi əsasən kosmoqonik, toponomik, etnoqrafik, dini, tarixi, qəhrəmanlıq səciyyəsi daşıyır. Müstəqil janr kimi özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olan əfsanələrin mətni sabit olur. Süjet isə bütöv yox, yarımçıq, yaxud bir parça, kəsik, epizodik şəkildə təqdim edilir” (2, 206).

Müəllif rəvayətlərin janr əlamətlərini isə belə müəyyənləşdirir: “Şifahi xalq poetik yaradıcılığında hekayət səciyyəsi daşıyan rəvayətlər keçmişdə baş vermiş hadisələr və real şəxslər haqqında məlumatların məcmusundan ibarətdir. Şahidlərin söhbətləri, hekayələri zəminində formalaşan rəvayətlər ilk yarandığı çağdakı gerçək tarixi görüntüdən uzaqlaşmış tədricən bədii dəyişikliyə uğrayaraq qismən nağıl və əfsanəyə yaxınlaşır” (3, 211).

Müəllif əfsanə və rəvayətlərin bir-birinə nə qədər yaxın olduğu barədə qənaətlərini isə belə ifadə edir: “Əfsanələrin çoxunda dönərgələr (çevrilmələr) aparıcı rol oynayır. Məhz bu ədəbi-bədii üsul nəticəsində əfsanə rəvayətə və əksinə, rəvayət əfsanəyə çevrilə bilər. Bu isə hər iki janrı eyni məcrada qovuşdurur, onların janrdaxili funksional xüsusiyyətlərini ortadan götürür” (2, 208).

Dərbənddən yazıya alınan əfsanə və rəvayətləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: tarixi şəxsiyyətlər və hadisələrlə bağlı nümunələr; yer, yurd adları ilə bağlı nümunələr.

Dərbənddən yazıya alınmış “İsgəndər səddi”, “Dərbəndin alınması”, “Qırxlar”, “Şıx Heydər dağı”, “Narın qala”, “Qırxqız mağarası” kimi nümunələr bu və ya digər dərəcədə tarixi hadisələr və tarixi şəxsiyyətlərlə səsleşir. “Dərbənd folklor örnəkləri” kitabına yazılmış “Ön söz”də deyilir: “Adı Gəncə, Naxçıvan, Şirvan, Şəki, Bərdə ilə yanaşı çəkilmiş Dərbənd tarix boyu Azərbaycanın şimal sərhədi olaraq özünün Narın qalası ilə müxtəlif qəsbkarların hücumlarına sinə gərmişdir. Yazılı qaynaqlar Dərbənd qalasının tikilişini VI yüzilliyə - Sasanilər dövrünə aid etsə də, aparılmış qazıntılar hələ eramızdan öncə VIII-VII yüzilliklərdə burada qala-istehkamin olduğunu təsdiq edir. Qalanın tikilməsi barədə məlumat yalnız tarixi qaynaqlarda deyil, müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdə də özünəməxsus şəkildə qorunmuşdur. Nizami Gəncəvinin Dərbənd qalasının tikilişini İsgəndər Zülqərneynin adı ilə bağlanması onun xalq arasında gəzən rəvayətlərdən faydalandığını göstərməklə yanaşı, Dərbənd qalasının tarixinin daha əski çağlara gedib çıxmasından da xəbər verir” (8, 3).

“İsgəndər səddi” (11, 3) nümunəsi də bu dediklərimizə ən yaxşı misal ola bilər. Bu nümunədə göstərilir ki, Dərbənd şəhərinin binasını İsgəndər padşah qoyub. Bir gün İsgəndər görür ki, şəhər qapısında bir dəstə atlı var. Məlum olur ki, bu atlılar Xəzər xaqanın elçiləridir. Xaqan xəbər göndərər ki, torpağımızda şəhər salanda nə üçün icazə alınmayıb. Odur ki, çıxıb getsin öz torpağına. Bu xəbəri alan İsgəndər padşah əvvəl özündən çıxır, heç yerə getməyəcəyini düşündür. Sabahı gün baxır ki, xəzərlər üzük qaşı kimi şəhərin ətrafını tutublar. Bunu görəndə İsgəndər padşah hiyləyə keçir. Xaqana xəbər göndərər ki, ona bir ay vaxt versinlər, şəhərdən çıxıb gedəcək. Xaqanın əmri ilə şəhəri mühasirəyə alan qoşun geri çəkilir. İsgəndər şəhərin dövrəsinə sədd çəkdirir. Bir aydan sonra gələn Xəzər xaqanı İsgəndərin hiyləsini başa düşür. Odur ki, Xəzərlərin xaqanı kor-peşman qoşununu geri çəkməyə məcbur olur (5, 74-75).

Bu rəvayətə görə də Dərbənd qalasını İsgəndər tikdirib. Ancaq bu torpaq həmin vaxt Xəzər xaqanının ixtiyarında imiş. İsgəndər tədbir nəticəsində Xəzər xaqanının hücumundan qurtara bilib. Bu rəvayət də Dərbənd şəhərinin daha əski zamanlara gedib çıxmasından soraq verir. Bu baxımdan XVII əsr qüdrətli el sənətkarı Abbas Tufarqanlıın “Dərbənd” qoşması da diqqəti cəlb edir:

Ay camaat, gəlin tərif eyləyim,
Nə əcəb düşübdür yeri Dərbəndin.
İsgəndər əlilə olub bərqərar,
Çəkilibdir bürcü-barı Dərbəndin.

Mən gəlmişdim bu Dərbənddə qalmağa,
Bir tülək tərlandı ələ almağa,
Düşmən öldürməyə, qisas almağa,
Qoçaq olur igidləri Dərbəndin.

Dərbənd dedikləri bağçadır, bağdır,
Altyanı dəryadır, üst yanı dağdır,
Abbas deyər: əcəb meyvəsi çağdır,
Xəstəyə dərmandır narı Dərbəndin (1, 11).

Bu qoşmada da Azərbaycanın ən qədim diyarlarından olan Dərbəndin İsgəndər əlilə bərqərar olduğu, bürcü-barısının İsgəndər tərəfindən çəkildiyi, həm də bu diyarın igidlərinin qoçaqlığı vəsf olunur. Dərbəndin bir yanının dərya, bir yanının dağ olduğu, bağı-bağçası ilə insanı heyran etdiyi, narının xəstəyə şəfa verdiyi göstərilir.

“Dərbəndin alınması” (13, 11) nümunəsi də müəyyən qədər tarixi hadisələrlə səsləşir. Rəvayət edilir ki, ərəb sərkərdəsi Dərbənd şəhərini ələ keçirmək üçün qoşun çəkib, şəhəri mühasirəyə alır. Sonra isə xəbər göndərər ki, şəhərin qapısı açılmasa, hamını qılıncdan keçirəcək. Bunu eşidən Dərbənd xaqanı atına minib Bayat qapısından şəhərə hücum etmək istəyən ərəb qoşununun qabağına çıxır. Səyisiz-hesabsız düşmən qoşunundan qorxmayan xaqan ərəblərə şəhəri təslim et-

məyəcəklərini bildirir. Qanlı döyüşlər başlayır. Düşmən qoşunu şəhəri ala bilməyəcəyini görüb, hiyləyə əl atır. Qoyunları, mal-qaranı kəsib içalatlarını şəhərə gedən arxlara axıdırlar. Bunu görən Dərbənd xaqanı başa düşür ki, belə getsə şəhər əhli xəstəlikdən məhv olacaq. Odur ki, döyüşsüz şəhərdən çıxmağa məcbur olur. Bundan sonra ərəblər Dərbənd qalasının Carçı qapısını açıq görüb hər şeyi başa düşürlər. Qoşun sərkərdəsinin əmri ilə onlar da şəhərdən çıxırlar (5, 76-77).

Dərbənddən yazıya alınmış “Başmaqtepə” nümunəsini də bəhs olunan sıraya aid etmək olar. Bu rəvayətdə deyilir ki, Teymurləng Dərbənddən keçən zaman qoşuna dayanmaq əmri verir. Həm də tapşırır ki, bir kimsəyə dəyib-dalaşmasınlar, heç kəsi incitməsinlər. Ancaq tamahına qul olan bir sərbaz bir tərəkəmənin ayağındakı başmağı zorla əlindən alır. Bu əhvalatdan xəbər tutan Teymurləng həmin tərəkəmənin gözü qarşısında bu tamahkar sərbazı cəzalandırır. Hökmdarın əmri ilə qoşun əhlinin hərəsi bir basmaq torpaq götürüb sərbazın başına tökür. Bundan böyük bir təpə əmələ gəlir. Başmaqla tökülən torpaqdan yarandığı üçün bu təpə el arasında “Başmaqtepə” adı ilə tanınır (5, 69).

Bu nümunədə böyük hökmdar Teymurləng müdrik, tədbirli, həm də qətiyyətli, ədalətli bir sərkərdə kimi göz önündə canlanır. Söyləyici bunu özünəməxsus şəkildə nəql edir. Onun sözlərinə görə, hökmdar hər vaxt harasa səfər edəndə həmişə hazırlıq görür, tədbir tökərmiş. Zalımlara, qəddarlara qarşı amansız olan Teymurləng köməksizlərə, kimsəsizlərə dayaq duran, onları müdafiə edən bir sərkərdə kimi təsvir olunur.

Dərbənddən yazıya alınmış maraqlı nümunələrdən biri də “Şıx Heydər dağı” rəvayətidir. Bu rəvayətdə deyilir ki, Şıx Heydər adlı dərvişlibas bir mürid öz ətrafında özü kimi əqidəli adamlar yığmış. Tez-tez bura gələn bu müqəddəs şəxs onlara haqdan dərs verib hörmət qazanmış. Bunu görən kafirlər Şeyxi aradan götürmək qərarına gəlirlər. Günlərin bir günü onun çadırına hücum edib Şeyxi ölümcül yaralayirlar. Nə qədər dava-dərman edilsə də, Şeyxin dərdinə əlac olmur. Şeyx ölüm ayağında yerdən bir ovuc qanlı torpaq götürüb öpür. Ətrafındakı adamlara deyir ki, məni elə burada basdırın, bu torpağa and için ki, haqq yolundan heç vaxt dönməyəcəksiniz. Şeyxin ətrafına yığılan adamlar onun dediklərinə əməl edəcəklərinə and içirlər. Bir müddətdən sonra Şeyxin adamları onun vəsiyyətini həyata keçirirlər. Onun oğlunu da taxta çıxarırlar (5, 69-70).

Bu rəvayət tarixi qaynaqlarla səsləşir. Məlum olduğu kimi, Şeyx Heydər rəvayətdə bəhs olunan yerlərdə qətlə yetirilib. “Səfəvilər nəslindən olan Şeyx Heydər Şah İsmayıl Xətəinin doğma atasıdır. Xətəinin babası, Şeyx Heydər atası olan Şeyx Cüneyd də XV əsrin əvvəllərində Qubada ələvilik təbliğatı apararkən öldürülüb. Qubanın Həzrə kəndindəki “Şeyx Cüneyd” məqbərəsi onunkudur. Lakin nə bu məqbərədə, nə də Şeyx Heydər dağının ətəyindəki türbədə cənazə yoxdur. Şah İsmayıl Xətai öz hakimiyyəti illərində atasının da, babasının da sənduqəsini Ərdəbilə - Şeyx Səfəvi məqbərəsinə apardıdır” (5, 70).

Dərbənddən yazıya alınmış ikinci bölüm nümunələr əsasən bu və ya digər dərəcədə yer-yurd adları ilə bağlıdır. “Nənəvay dərəsi”, “Qanlı dərə”, “Qırxqız

mağarası”, “Qayıb piri”, “Şıxlar piri”, “Şıxzamin bağı”, “Kar daşı”, “Deşikli daş”, “Ulu çay”, “Əmcəkli piri” kimi nümunələri bu sərəya daxil etmək olar. Bu nümunələrdə doğma torpağa, onun dağına, daşına məhəbbət əsas yer tutur. Bu nümunələrdə dağlara, daşlara qeyr-adi, müqəddəs bir varlıq kimi tapınılır. Belə nümunələrdən biri “Deşikli daş piri”dir (5, 81-82). Bu rəvayətə görə, varlı-hallı bir kişinin övladı yox imiş. Bundan təsirlənən bu kişi başqa bir arvad almaq fikrinə düşür ki, bəlkə bir övladı ola. Bu xəbəri eşidən arvadı çox pərişan olur, ağlaya-ağlaya çöllərə düşür. Axırda gəlib dağda bir piri qocaya rast olur. Bu qadının dərdindən hali olan qoca onu dağdakı bir qayanın yanına aparır. Qoca əlindəki əsa ilə qayadan bir deşik açır, sonra deyir ki, qızım, buradan keç, sənin uşağın olacaq. Bu qadın qocanın sözünü yerinə yetirir, geri döndə isə qocanı görmür. Qadın evlərinə gəlib başına gələn əhvalatı ərinə danışır. Əri bilir ki, bu qoca Xızır Nəbi imiş. Ər-arvad inanır ki, uşaqları olacaq. Doğurdan da vaxt tamam olanda onların bir uşağı olur. Onlar deşikli daşın yanında qurban kəsir, vər-dövlətlərinin bir hissəsini də ehtiyacı olanlara paylayırlar. O vaxtdan həmin yer piri kimi tanınır. Uşağı olmayan qadınlar bu deşikli daşdan keçirlər. İnamə görə, piri də onları arzularına çatdırır.

Belə maraqlı nümunələrdən biri də “Əmcəkli piri” rəvayətidir. Nəql edilir ki, əski çağlarda zalım bir bəy Səyalı adlı gözəl bir gəlinə göz verib, işıq vermir. Abır-həyalı bu gəlin də ərinə bir söz deyə bilmir ki, araya düşmənçilik düşər. Bir gün bu gəlin qucağında körpəsi yol gedərkən bəy onun qarşısını kəsir. Gəlin bu abırsız bəyi görüb qaçmağa başlayır. Dağın ətəyinə yetişəndə görür ki, az qalır zalım bəy ona çatsın. Belə olanda gəlin üzünü göyə tutub Allaha yalvarır ki, onu vəziyyətdən qurtarsın. Sonra da dağa müraciətlə deyir ki, sən də ay dağ, məni gizlət. Gəlin bunu deyən kimi bir də görür ki, dağ iki yerə parçalandı. Səyalı qucağında körpəsi özünü dağın arasına atır. O saat dağ bağlanır. O vaxtdan o yerə “Əmcəkli piri” deyirlər. Rəvayətə görə, süddən kəsilən qadınlar uşaqlarını da götürüb piri ətrafında dolanırlar. İnam var ki, belə edəndə həmin qadınlar arzularına yetirlər.

Bu nümunədə dağ qoruyucu bir varlıq kimi çıxış edir, şəri dəf edir. Abır-həyalı, köməksiz qadın dağın sayəsində öz ləyaqətini, namusunu qoruya bilir (5, 86-87).

Yada salağ ki, bir çox folklor örnəklərində o cümlədən nağıllarda müdrək şəxslər çətin səfərə yola düşən qəhrəmanlara məsləhət edir ki, heç vaxt dərədə gecələməsinlər, təpədə, dağda məskən salsınlar. Bu məsləhət, tapşırıq qəhrəmanı ağır çətinlikdən, ölümdən belə qurtarır. Bəzən də müxtəlif səbəblərdən elindən, yurdundan ayrılan qəhrəman dağda məskən salır və bundan sonra çətinliklərdən xilas ola bilir.

Nağıllarda tez-tez rast gəlinən “Az getdilər, üz getdilər, dərə-təpə düz getdilər” formulunda “dərə-təpə” antonim mənalı sözlərin işlənməsi heç də təsadüfi deyil. Çünki bu söz və ifadələrin xalq yaradıcılığı üçün xarakterik olan məna tutumu da var. Bu barədə B.Abdulla yazır: “Məsələyə əski təsəvvürlər, ayrı sözlər,

mifoloji görüşlər baxımından yanaşdıqda dağ-dərə, uyğun olaraq, bir növ, Yerüstü-işıqlı, Yeraltı- qaranlıq dünyanın rəmzi səciyyəsinə özündə birləşdirir” (4, 224).

Məsələyə bu baxımdan yanaşsaq, Dərbənddən yazıya alınmış “Nənəvay dərəsi”, “Qanlı dərə”, “Qırxqız mağarası” nümunələri həm də müəyyən rəmzi səciyyəyə daşıyır. “Nənəvay dərəsi” rəvayətində bir qızla bir oğlandı söhbət gedir. Onlar həmişə dağ döşündə görüşürlərmiş. Onların görüşdüyü yer allı-güllü tala imiş. Bir gün oğlanla qız burada görüşəndə dağ tərpənir, yer ayrılır, onların gəzdirdiyi tala uçurum bir dərəyə çevrilir. Elə olur ki, oğlan bir qaya parçasının üstündə qalır, qız isə dərəyə düşür. Bu vaxt qızın “nənəvay” fəryadını eşidən oğlan da özünü dərəyə atır. Deyilənə görə, qızın “nənəvay” harayı obada da eşidilir. Nə qədər axtarsalar da, həmin oğlanla qızdan bir xəbər tuta bilmirlər. Ona görə də bu dərəni “Nənəvay dərəsi” adlandırırlar (5, 72-73).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, yurdumuzun hər bölgəsi folklor örnəkləri ilə zəngindir. Bu qiymətli nümunələrin yaddaşlardan yazıya alınması isə olduqca gərəklidir.

Əfsanə və rəvayətlər regionun müxtəlif yer-yurd adları, tarixi, məişəti ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bütün bunlarla yanaşı, bu örnəklərdə də hadisələrin özəyində bir qeyri-adilik, möcüzə durur. Bu isə həm də söyləyicilik ənənəsi ilə bağlıdır. Tədqiqat prosesində bu cəhətin də nəzərə alınması zəruridir. Çünki tarixi hadisələrə, şəxslərə də söyləyicinin sərbəst münasibəti aparıcı yer tutur.

QAYNAQLAR

1. Abbas Tufarqanlı. 72 şeir. Bakı: Gənclik, 1973
2. Abbaslı İ. Əfsanələr. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, birinci cild. Bakı: Elm, 2004, s. 206-210
3. Abbaslı İ. Rəvayətlər. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, birinci cild. Bakı: Elm, 2004, s. 211-216
4. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı: Elm, 1999.
5. Dərbənd folklor örnəkləri. I kitab/ Toplayıb tərtib edənlər: M.Qasımlı, O.Əliyev, R.Xəlilov. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
6. Xəlilov R. Dərbənd folklor örnəkləri / Azərbaycan folkloru. Bakı: Sabah 1994, s. 67-74.
7. Qırxıncı otağın sirri / Toplayıb tərtib edəni O.Əliyev. Bakı: Yazıçı 1988.
8. Ön söz. Dərbənd folklor örnəkləri. I kitab, Bakı: Elm və təhsil, s. 3-11.